
ФІЛОСОФІЯ І СОЦІОЛОГІЯ РЕЛІГІЇ

Валерій Стеценко

Українська традиція філософії релігії як філософування про Бога, людину і релігію

Розглянуто українську традицію філософування про Бога, людину і релігію як самобутній національний прояв філософії релігії в історії української філософської, релігійно-філософської та філософсько-богословської думки. Проаналізовано її історичний зміст як поєднання універсальних форм існування філософії релігії зі специфікою «національного» у ній, зумовленого характерними рисами української світоглядно-філософської ментальності. Досліджено обумовленість цим взаємозв'язком особливої «людиномірності» філософії релігії в українській філософській традиції. З'ясовано відтак правомірність інтерпретації української традиції філософії релігії саме як філософування про Бога, людину і релігію.

Ключові слова: українська традиція філософування, Бог, людина, релігія.

Незважаючи на всебічне й ґрунтовне дослідження різноманітних аспектів історії та змісту української філософії, існуючі характеристики притаманної їй традиції філософування загалом, проблема української традиції філософії релігії зокрема потребує, на нашу думку, додаткового, спеціального аналізу вже хоча б через фактично повну його відсутність в дослідницькій літературі. Тож метою нашої розвідки є спроба з'ясувати сутність даного феномену, дослідити його зміст, охарактеризувати особливості та визначити їхню обумовленість.

Передусім, враховуючи досвід дослідження історії української філософії, необхідно розглядати українську традицію філософії релігії як самобутній національний прояв філософування про Бога, людину і релігію в історії вітчизняної філософської, релігійно-філософської та філософсько-богословської думки, тобто як певний історико-філософський процес, невід'ємний від усієї історії української філософії, включно з її

історичними передумовами. До них дослідники традиційно зараховують три взаємодіючі у нашій духовній минувшині джерела, з яких виростає духовна культура Київської Русі, – її власну язичницьку міфологію, античність та християнство¹. Останні два є інваріантними (спільними, універсальними) для всього кола європейських культур².

Зокрема, вже з класичної античної філософії починається формування універсальних для європейської філософії різних галузей філософського знання, серед яких і такі «регіональні філософії», як філософія природи (натурфілософія) та філософія релігії у широкому розумінні³. Наступною універсальною формою існування останньої після античної стала християнська релігійна філософія як філософські (теоретичні) засади християнського богослов'я. Саме вона, включно із «охристиянізованою» у ній античною філософією, завдяки християнізації європейських народів, стала універсальним джерелом виникнення їхніх національних (етно-національних) філософій⁴.

Ті вітчизняні дослідники, які поділяють цей погляд, на відміну від Д. Чижевського, що заперечував існування власної філософії в Україні до Сковороди, висновують звідси, що першоджерела (початки) формування української філософської думки сягають вже доби християнізації Київської Русі, заглиблюючись, своєю чергою, своїми світоглядно-ментальними коріннями у ще більш віддалені часи історії прото-праслов'ян і слов'ян, у глибини їх язичницької міфологічної свідомості⁵. Причому це зародження та розвиток філософської думки відбувалося в межах пануючої релігійної форми суспільної свідомості доби Київської Русі, якою з часу її християнізації стало християнство. Тож цілком закономірно, що українська філософія виникає і тривалий час існує у вітчизняній традиції філософування саме у формі релігійної, християнської за своїм змістом філософії (релігійно-філософської думки). Притаманний християнству теоцентризм став однією зі стрижневих основ такої української філософії⁶.

Слід також зауважити, що в Київській Русі філософія виникла одночасно з формуванням вітчизняного християнського (з 1054 р. – православного) богослов'я. Це призвело, як підкреслює Вілен Горський, не лише до її подальшого функціонування переважно у формі релігійно-філософської думки, але також до її «теологізації», використання для теоретичного обґрунтування вітчизняного богослов'я як його філософських засад – філософсько-богословської думки⁷. У свою чергу, така релігійно-богословська спрямованість української традиції філософування ще з доби християнізації Київської Русі та домінування у її змісті релігійно-богословської проблематики свідчать, що саме релігійна

філософія (релігійно-філософська думка) та її філософські засади українського богослов'я (філософсько-богословська думка) стали першою універсальною формою української традиції філософії релігії.

Починаючись з християнізації Київської Русі, історія української традиції філософування, включно з філософуванням про Бога, людину і релігію, поєднує в собі «універсальне» (спільне для європейського історико-філософського процесу) та «етно-національне» (самобутнє, обумовлене світоглядною ментальністю українців). Тож, з'ясовуючи сутність та особливості прояву феномену філософії релігії в українській традиції філософування й враховуючи при цьому досвід дослідження історії вітчизняної філософії у зв'язку з її ментальним контекстом, варто так само виходити з обумовленості самобутності української традиції філософування про Бога, людину і релігію особливою світоглядно-ментальною філософською парадигмою. Вона, як синонім української світоглядно-філософської ментальності, складалася впродовж тривалого історичного часу під дією впливу на національний характер та ментальність українців різних специфічних обставин історичного життя українського народу⁸.

Серед її вихідних, визначальних настанов, що, за висловом академіка Сергія Кримського, є «екзистенціалами української людини», – такі характеристики (характерні риси) національного характеру та ментальності українців, укорінені в їхньому спільному історичному бутті, внутрішньо, атрибутивно притаманні йому, як, приміром, породжений ще в етнічній свідомості українців архетип Храму, що символізує святість⁹. Йому відповідає глибока релігійність (релігійна духовність), за визначенням М. Костомарова, Я. Яреми, В. Яніва, О. Кульчицького, або, згідно з концепцією М. Максимовича, «історична релігійність» українців¹⁰. Звідси цілком закономірним виглядає обумовлене взаємодією універсального (християнства) із самобутнім (особливою ментальною релігійністю українців) виникнення й тривале існування вітчизняної філософії, включно з філософією релігії, саме у формі релігійної філософії (релігійно-філософської думки), філософських засад українського богослов'я (філософсько-богословської думки) та домінування релігійно-богословської ціннісної проблематики у вітчизняній традиції філософування.

Поряд з глибокою релігійністю дослідники традиційно відносять до системотворчих рис української ментальності, що виходять з національного характеру українців, їхню інтровертивність, підвищену емоційність, чутливість та кордоцентричність, домінування емоційно-чуттєвого над волею та інтелектом, а особливо – радикальний індивідуалізм (який, на

думку Я. Яреми, впливає з інтровертизму), поєднаний з прагненням до незалежності, самовияву, ідеєю рівності, повагою до окремого індивіда, його свободи¹¹. Вони стають тими настановами – провідними домінантами, тенденціями української світоглядно-філософської ментальності (світоглядно-ментальної парадигми філософування), якими визначалася її специфічність та самотність обумовленої неї вітчизняної філософської традиції, включно з філософією релігії. Так, приміром, кордоцентричність, котру С. Кримський характеризує як настанову кордоцентризму для філософування, «сприйнявши серцем, осягнути розумом», зумовила складання історичної традиції «філософії серця» в українській релігійно-філософській та філософсько-богословській думці¹².

Так само в українській філософії можна побачити екзистенційні ідеї, які імпліцитно закладені в її глибинні пласти завдяки притаманним національному характерові та ментальності українців інтровертності, індивідуалізму та зумовленій ними настанові персоналізму. На світоглядно-ментальному рівні ці риси виявляються в особливій екзистенційній зорієнтованості української світоглядно-філософської ментальності, а відтак – і у перевазі екзистенціальних та морально-етичних мотивів в українській філософській думці. Звідси, як, приміром, справедливо вважає Н. Михайловська, екзистенційний характер української філософської думки (включно з філософуванням про Бога, людину і релігію. – *В.С.*) – це відображення специфіки національної ментальності¹³. Вона та багато інших дослідників сходяться на думці, що українська філософія, особливо релігійна, є екзистенційною, тобто такою, якій, за характеристикою С. Кримського, атрибутовано властиве «розуміння в контексті екзистенції»¹⁴.

Звичайно, найяскравіше цю характерну рису можна простежити у «філософії серця», загалом «філософії людини» Г. Сковороди, в якого подибуємо найважливіші екзистенціали буття людини – любов, свободу, самотність, відчай та інші¹⁵. Подібні інтенції характерні для П. Юркевича, антропологізм «філософії серця» якого впливає з екзистенційно-персоналістської традиції філософування з переорієнтацією на унікально-неповторні аспекти людської індивідуальності¹⁶. А І. Бичко вказує на цілу Київську школу екзистенції філософії (М. Бердяєв, Л. Шестов), яка склалася в межах «російського духовного Ренесансу» у православній філософії під впливом української екзистенційної світоглядно-філософської ментальності¹⁷.

Також, як особливо наголошують дослідники, починаючи з М. Шлемкевича, тривале проживання «на межі» ворожого степу кочівників виробило в українців специфічне «екзистенційно-межове світовідчуття»¹⁸. Воно, як

підкреслює І. Бичко, полягає у такому емоційно загостреному переживанні сьогоденності життя та викликаних цією настановою онтологічного оптимізму особливому життєлюбстві, поетичному, лірично-пісенному сприйнятті дійсності, пріоритеті «серця» над «головою» (домінуванні емоцій, почуттів над інтелектом, розумом), коли світоглядні орієнтації української ментальності є не просто екзистенційними, а саме «екзистенціально-кордоцентричними»¹⁹.

Звичайно, крім домінуючих в українській світоглядно-філософській ментальності екзистенціально-кордоцентричних тенденцій, настановами яких визначалася її специфічність, в історії вітчизняної філософії спостерігаються й інші, відмінні, навіть альтернативні щодо них моменти. Проте вони, приміром, раціоналістичні, натуралістично-реалістичні, моністично-монологічні і т. п. аспекти утворювали з екзистенціально-кордоцентричним контекстом вітчизняної світоглядно-ментальної парадигми філософування самобутню гармонійно-діалогічну цілісність – українську філософську думку та її історичну традицію – українську філософію²⁰. Не в останню чергу це зумовлювалось такою характерною рисою української світоглядно-філософської ментальності (світоглядно-ментальної парадигми філософування), як толерантність та викликаний нею плюралізм вітчизняної традиції філософування, включно з філософією релігії. В останній вони виявили себе не лише у поєднанні «лінії Платона» та «лінії Арістотеля» – ірраціоналістичної та раціоналістичної традиції філософування чи його східно- та західноєвропейської загальних парадигм, включно зі східно- та західнохристиянською, але і у релігійній толерантності – конфесійному плюралізмі української традиції філософування про Бога, людину і релігію.

Слід також враховувати, що українська філософія, включно з її філософією релігії, як і будь-яка інша етно-національна філософія, є такою динамічною історичною цілісністю, що виникає та розвивається у постійному творчому діалозі з філософіями інших етно-національних спільнот та у зв'язку з усім європейським та світовим історико-філософським процесом. Тож й історичний зміст української традиції філософування про Бога, людину і релігію, як невід'ємної складової історії української філософії, необхідно розглядати як поєднання універсальних форм існування філософії релігії зі специфікою «національного» (самобутнього «українського») у ній, зумовленого характерними рисами української світоглядно-філософської ментальності (світоглядно-ментальної парадигми). Наслідком цього тривалого історичного діалогічного зв'язку – обміну української філософії

релігії, як і загалом вітчизняної філософії, з іншими національними (етно-національними) філософіями та загальним (універсальним) історико-філософським процесом став помітний «паралелізм» розвитку української традиції філософування, включно з філософуванням про Бога, людину і релігію, як із східноєвропейською, візантійською, східнохристиянською (православною), так і західноєвропейською, західнохристиянською (католицькою, протестантською) філософською та релігійно-філософською, думкою.

Так, взаємопов'язане формування з XI ст. киеворуської філософської ментальності та релігійної філософії Київської Русі відбувалося у специфічних умовах творчого діалогу візантійського (православного) християнства, щедро насиченого елементами античного (грецького) платонізму і неоплатонізму, та міфологічної (язичницької) слов'янської ментальності. Відповідно, домінуючим у подальшому розвитку киеворуської філософської думки стає платоніський мотив філософії як «любомудрія», тобто «софійне» (від грец. ушцЯБ – мудрість) розуміння філософського знання як такого, що спрямоване не на зовнішній світ, але через нього – на осягнення Божої істини, у котрій криється таємниця смислу людського буття²¹. Як підкреслює С. Кримський, концепція софійності була залучена греко (візантійсько)-слов'янською православною цивілізацією як принцип мудрості, буття, святості рідної землі, «радісного художества», творчості, ставши під впливом християнства разом з архетипом Слова ще одним архетипом (софійності) української світоглядної ментальності, доповнюючи у ній попередній (язичницький) архетип Храму²².

Становлення професійної («академічної») української філософії, а разом з нею і такої універсальної форми філософії релігії у спеціальному розумінні, як філософська теологія, розпочинається з першої половини XVII ст. у Києво-Могилянській академії. Репрезентантами цієї «академічної» філософії було здійснено синтез досягнень тогочасної західноєвропейської філософії із здобутками вітчизняної філософської думки як модифікації візантійсько-слов'янської, православної культури. З цього часу розвиток професійної філософії (передусім у Києві) здійснюється вже у контексті такої європейської філософської традиції (парадигми), що спиралася, насамперед, на осмислення античної філософської спадщини (платонізм, аристотелізм), творче засвоєння досягнень західноєвропейської філософії, спочатку схоластики і неосхоластики («другої схоластики»), також ренесансної філософської думки, згодом – здобутків філософії Нового часу епохи Раціоналізму (картезіанство, почасти вольфіанство), а з початку XIX ст. й досягнень німецької класичної філософії²³. З другої половини

XIX ст. у «філософії мови» О. Потебні, а наприкінці XIX ст. під впливом позитивізму, відомим прихильником якого в Україні був І. Франко, складається й така універсальна форма вітчизняної філософії релігії, як філософське релігієзнавство²⁴.

Водночас надзвичайно самобутнім виразом національної специфіки вітчизняного філософування про Бога, людину і релігію, обумовленим його зв'язком з універсальними формами філософії релігії стала її особлива «людиномірність» в українській філософській традиції. Вона почала складатися вже з часу формування «софійного» (універсального) киеворуського християнства, яке поєднало у собі як східнохристиянську традицію теоцентризму, так і західнохристиянську традицію антропоцентризму²⁵. Їхня взаємодія обумовила початок формування традиції української релігійної «філософії людини», яка на перший план висунула проблему людини, її внутрішнє, духовне життя, зв'язок з Богом, зокрема пошуки Бога у собі, у своїй душі («серці»)²⁶.

Таким чином, вже з киеворуських часів починається творення особливої вітчизняної екзистенційно-гуманістичної культури філософування, яскравими проявами якої згодом стають «філософія серця» та український персоналізм, зумовлений українським ментальним індивідуалізмом та християнським антропоцентризмом²⁷. Свій специфічний вираз ця традиція знайшла також у таких взаємозв'язаних рисах світоглядної ментальності українців греко-католиків, як філософія серця та культ Христового серця²⁸.

Отже, з огляду на вищерозглянуте, цілком обґрунтованим буде висновок, що українська традиція філософії релігії – філософування про Бога, людину і релігію виступає як історична еволюція такого осмислення релігійно-богословської проблематики в українській релігійно-філософській та філософській думці, у якому універсальне – загальне для світового історико-філософського процесу поєднується з «національним» – самобутнім, особливим. Відтак ця еволюція необхідно охоплює плюралізм методів, стилів, типів філософського мислення, парадигмальних та концептуальних підходів, а також плюралізм конфесійної зорієнтованості, що притаманне для української філософії в осмисленні релігійно-богословської проблематики.

Однією з найбільш самобутніх особливостей української традиції філософування про Бога, людину і релігію є осмислення у вітчизняній релігійно-філософській та філософській думці релігійно-богословської проблематики передусім у її антропологічно-етичному контексті. Таке домінування в історії вітчизняної філософії релігії антропологічної та

морально-етичної проблематики, стійкий інтерес до людської особистості, до її глибокої релігійної духовності та високої моралі, у чому відчувається помітний вплив яскраво вираженої екзистенційної зорієнтованості української світоглядно-філософської ментальності, таких її складових, як українство і християнство, поєднання християнського теоцентризму та антропоцентризму тощо, – загальна прикметна риса української традиції філософування.

Власне така особлива «людиномірність» філософії релігії в українській філософській традиції, її екзистенційна зорієнтованість, кордоцентричний характер, передусім у релігійно-філософському, філософсько-богословському контексті, дає підстави для цілком правомірної інтерпретації української традиції філософії релігії саме як традиції філософування про Бога, людину і релігію, а не лише про Бога і релігію.

¹ Бичко І. В. Вибрані твори: [текст] / І. В. Бичко; [відп. ред.: В. І. Ярошовець, А. К. Бичко, Г. Є. Аляєв]. – Тернопіль: Джура, 2011.

² Дейвіс Н. Європа: історія / Норман Дейвіс; [пер. з англ. П. Таращук, О. Коваленко]. – К.: Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2001.

³ Аверинцев С. Образ античности / С. Аверинцев. – СПб.: Азбука-классика, 2004.

⁴ Копплстон Ф. История средневековой философии / Ф. Копплстон. – М.: Энигма, 1997. – 512 с.

⁵ Бичко І. В. Вибрані твори: [текст] / І. В. Бичко; [відп. ред.: В. І. Ярошовець, А. К. Бичко, Г. Є. Аляєв]. – Тернопіль: Джура, 2011; Київ в історії філософії України / В. С. Горський, Я. М. Стратій, А. Г. Тихолаз [та ін.]. – К.: Вид. дім «КМ Академія»; ТОВ Університетське вид-во «Пульсари», 2000.

⁶ Горський В. С. Філософські ідеї в культурі Київської Русі XI – початку XII в. / В. С. Горський. – К.: Наук. думка, 1988.

⁷ Там само.

⁸ Проблеми теорії ментальності / М. В. Попович, І. В. Кисляковська, Н. Б. Вяткіна [та ін.]; відп. ред. акад. НАН України М. В. Попович. – К.: Наук. думка, 2006.

⁹ Кримський С. Б. Під сигнатурою Софії / С. Б. Кримський. – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2008. – С. 57–123, 291–300.

¹⁰ Костомаров М. Дві руські народності / Микола Костомаров; [пер. О. Кониський; передслово Д. Дорошенка]. – К.; Ляйпціг, 1920.; Кульчицький О. Український персоналізм. Філософська й етнопсихологічна синтеза / Олександр Кульчицький. – Мюнхен; Париж, 1985; Максимович М. Київ явився градом великим... / Михайло Максимович // Максимович М. Вибрані українознавчі твори. – К.: Либідь, 1994. – С. 3–396; Янів В. Нариси до історії української етнопсихології / Володимир Янів. – Мюнхен: Вид-во Укр. Вільн. Університету, 1993; Ярема Я. Українська духовність в її культурно-історичних виявах / Я. Ярема. – Львів, 1937.

- ¹¹ Ярема Я. Українська духовність в її культурно-історичних виявах / Я. Ярема. – Львів, 1937.
- ¹² Кримський С. Б. Під сигнатурою Софії / С. Б. Кримський. – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2008. – С. 291–346.
- ¹³ Михайловська Н. Екзистенційний характер української філософської думки як відображення специфіки національної ментальності: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня доктора філос. наук / Н. Михайловська. – Львів, 1998.
- ¹⁴ Кримський С. Б. Під сигнатурою Софії / С. Б. Кримський. – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2008. – С. 98–109; Михайловська Н. Екзистенційний характер української філософської думки як відображення специфіки національної ментальності: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня доктора філос. наук / Н. Михайловська. – Львів, 1998.
- ¹⁵ Чижевський Д. Філософія Г. С. Сковороди / Дмитро Чижевський. – Варшава, 1934.
- ¹⁶ Київ в історії філософії України / В. С. Горський, Я. М. Стратій, А. Г. Тихолаз [та ін.]. – К.: Вид. дім «KM Academia»; ТОВ Університетське вид-во «Пулсари», 2000. – С. 150–179.
- ¹⁷ Бичко І. Київська школа екзистенції філософії / Ігор Бичко // *Метаморфози свободи: спадщина Бердяєва у сучасному дискурсі (до 125-річчя з дня народження М. О. Бердяєва)*. Український часопис російської філософії. Вісник Товариства російської філософії при Українському філософському фонді. – К.: Вид. ПАРАПАН, 2003. – Вип. 1. – С. 29–52.
- ¹⁸ Шлемкевич М. Загублена українська людина / М. Шлемкевич. – К.: Фенікс, 1992.
- ¹⁹ Бичко І. Пізнання як навчання: спроба історико-філософської розвідки / Ігор Бичко // *Філософія освіти*. – 2005. – № 1. – С. 201–209.
- ²⁰ Бичко І. В. Вибрані твори: [текст] / І. В. Бичко; [відп. ред.: В. І. Ярошовець, А. К. Бичко, Г. Є. Аляєв]. – Тернопіль: Джура, 2011; Чижевський Д. Нариси з історії філософії на Україні / Дмитро Чижевський. – Прага: Укр. громад. вид. фонд, 1931.
- ²¹ Бичко І. В. Вибрані твори: [текст] / І. В. Бичко; [відп. ред.: В. І. Ярошовець, А. К. Бичко, Г. Є. Аляєв]. – Тернопіль: Джура, 2011; Київ в історії філософії України / В. С. Горський, Я. М. Стратій, А. Г. Тихолаз [та ін.]. – К.: Вид. дім «KM Academia»; ТОВ Університетське вид-во «Пулсари», 2000. – С. 10–32, 53–67.
- ²² Кримський С. Б. Під сигнатурою Софії / С. Б. Кримський. – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2008. – С. 21–30, 291–300;
- ²³ Захара І. С. Академічна філософія України (XVII – I пол. XVIII ст.) / І. С. Захара. – Львів: Вид-во ЛНУ імені Івана Франка, 2000.
- ²⁴ Мельник В. Ідеї позитивізму у творчості Івана Франка / Володимир Мельник // *Духовність. Культура. Нація: [зб. наук. статей]*. – Львів: Вид. центр ЛНУ імені Івана Франка, 2008. – Вип. 3. Іван Франко та українська духовна культура. – С. 38–44; Потебня А. А. Слово и миф / А. А. Потебня. – М.: Правда, 1989.
- ²⁵ Козій І. Християнський теоцентризм – одна зі стрижневих основ української філософії / І. Козій, А. Шевчук // *Історія релігій в Україні: [наук. щорічник. 2005 рік]*. – Львів: Логос, 2005. – Кн. II. – С. 108–112; Наконечний Р. Християнський

- антропоцентризм української філософії / Роман Наконечний // Історія релігій в Україні: [наук. щорічник. 2006 рік]. – Львів: Логос, 2006. – Кн. II. – С. 198–202.
- ²⁶ Горський В.С. Нариси з історії філософської культури Київської Русі (середина XII – середина XIII ст.) / В.С. Горський. – К.: Наук. думка, 1993; Горський В. С. Філософские идеи в культуре Киевской Руси XI – начала XII в. / В.С. Горський. – К.: Наук. думка, 1988; Попович М. Антропоцентризм і гуманізм: минуле та сьогодення / Мирослав Попович // Гілея: науковий вісник. – К., 2010. – Вип. 40 (10). – С. 250–257.
- ²⁷ Ільїн В. Український гуманізм: тотожність раціонального та ірраціонального / В. Ільїн. – К.: Наук. думка, 1999; Кульчицький О. Український персоналізм. Філософська й етнопсихологічна синтеза / Олександр Кульчицький. – Мюнхен; Париж, 1985; Чижевський Д. Нариси з історії філософії на Україні / Дмитро Чижевський. – Прага: Укр. громад. вид. фонд, 1931.
- ²⁸ Наконечний Р. Філософія серця і культ Христового серця як характерні риси українського менталітету / Роман Наконечний // Історія релігій в Україні: [матеріали VIII міжнародного круглого столу (Львів, 11–13 травня 1998 року)]. – Львів: Логос, 1998. – С. 160–162.

SUMMARY

Valerij Stetsenko

Ukrainian tradition of philosophy of religion as a reflection of God, human being and religion

Ukrainian philosophical reflections about God, human being and religion as authentically national phenomenon of philosophy of religions are analyzed. Historical content as a unity of universal forms of existence of philosophy of religion and its national specific caused by the characteristic features of Ukrainian ideological and philosophical mentality is analyzed. The origin of «human-dimension» of philosophy of religion in Ukrainian philosophical tradition is researched Ukrainian philosophy is an actual tradition of reflection of main concepts: God, human being and religion is discovered.

Keywords: *Ukrainian philosophical tradition, God, human being, religion*